

УДК 316.32

КРИЗА СУСПІЛЬСТВА ЧИ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВ?

Д. О. Хуткий

*Національний університет “Києво-Могиллянська Академія”,
бул. Сковороди, 2, м. Київ, 04070, Україна,
khutkyy@gmail.com*

Сучасній світовій системі суспільств притаманні серйозні соціальні проблеми у різних сферах, які неможливо дослідити та пояснити на рівні окремих суспільств. У статті розглянуто глобальні екологічні, демографічні, економічні, політичні, культурні проблеми, а також глобальні соціальні нерівності. Автор зауважує, що світова система суспільств переживає комплексну системну кризу, спричинену внутрішніми закономірностями і тенденціями її функціонування.

Ключові слова: суспільство, світова система суспільств, криза.

У соціальних науках панує дискурс кризи, що не дивно в контексті нещодавніх економічних потрясінь. Дивно інше – коли мова йде про кризу окремих суспільств або суспільства взагалі. Безумовно, окремі суспільства можуть переживати екологічну, економічну чи соціальну кризу, яка може завершитись або конструюванням якісно нового суспільства, поділом, приєднанням до іншого, або навіть колапсом, передумови якого ґрунтовно дослідив Дж. Даймонд [3]. Кризу суспільства взагалі уявити доволі складно, оскільки соціальний спосіб життя є визначальним для людей, можуть змінюватись тільки соціальні спільноти, до яких люди належать. Очевидно, що сучасність ставить перед суспільствами виклики, відповісти на які стає все складніше, і стурбованість соціальними проблемами у реальних суспільствах знаходить відображення у дослідженнях соціальних наук. Однак за сучасного рівня взаємозалежності суспільств соціальні проблеми одних суспільств можуть створювати соціальні проблеми в інших, більше того, структурні властивості світової системи суспільств можуть бути джерелом схожих проблем у різних суспільствах. Отже, проблема полягає у відсутності розробленого цілісного уявлення про глобальні соціальні проблеми світової системи суспільств. Відповідно, нашою метою є виявлення тих глобальних соціальних проблем, які дають підстави говорити про кризу світової системи суспільств.

Із самої постановки проблеми випливає, що для розуміння глобальних соціальних проблем їхній розгляд необхідно здійснювати на найбільш масштабному системному рівні – на рівні світової сукупності суспільств загалом. Як було зазначено в іншій нашій статті [4], світова система суспільств як теоретична модель найповніше відображає будову та внутрішні процеси найбільш інклюзивної глобальної соціальної системи.

Глобальні соціальні проблеми присутні у різних функціональних сферах, тому вони будуть виявлені незалежно від послідовності їхнього розгляду. Однак якщо виходити з

принципу інфраструктурного детермінізму [8], екологічні, демографічні та економічні чинники з найбільшою імовірністю можуть виявитись визначальними. Безумовно, у довгостроковій перспективі навіть культурні чинники можуть визначати параметри масового природокористування та екологічної політики, процесів відтворення населення та демографічної політики, і безперечно, економічних процесів. Однак у короткостроковій та середньостроковій перспективах найбільш вагомими є саме інфраструктурні тенденції та зміни. З огляду на такі міркування, розгляд глобальних соціальних проблем логічно розпочати з трьох зазначених.

Наявність і всеохопність екологічних проблем є найбільш очевидною, і їхній глобальний характер довести найпростіше. Наприклад, М. Е. Ольсен зауважує такі екологічні загрози, як: швидке зменшення запасів основних мінералів; виснаження запасів викопних палив та подорожчання їхнього видобутку, і це при тому, що ядерна енергія не може бути вирішальною відповіддю на проблему нестачі енергії; забруднення повітря, води та землі, які є закономірним наслідком промислового виробництва, причому кумулятивний наслідок такого забруднення може бути перетворення значних площ землі непридатною до життя людей; перетворення прісної води на рідкісний та цінний ресурс; ерозія ґрунту, зменшення площ лісів, втрата сільськогосподарських земель та розширення площ пустель [9]. До цього списку можна додати зменшення біорізноманіття, яке є важливим для людського здоров'я та добробуту у довгостроковій перспективі [10, 338]. Найбільш очевидним наслідком цих тенденцій є зменшення ареалу придатної для життя людей території. І це питання не стільки фізичного, скільки соціального простору, адже збільшення густини населення спричиняє низку негативних соціальних та психологічних наслідків. Звичайно, економічні та політичні діячі ядра, як з економічних міркувань зменшення виробничих витрат, так і через збільшення вимог громадськості щодо екологічних стандартів, здійснюють експорт екологічно небезпечних виробництв до периферії, однак у кінцевому підсумку це не зменшує загрози довкіллю на глобальному рівні, а тільки акцентує екологічний вимір глобальної нерівності. Ще одним наочним, безперечно проблемним, питанням залишається зменшення обсягів природних ресурсів. А це є критично важливим, адже, як зауважує М. Гаріс, обсяги енергії та ресурсів, які є у розпорядженні суспільства, визначають діапазон його економічних та соціальних можливостей [6].

Ситуація ускладнюється зростанням очікувань і потреб людей щодо кращої якості життя, незалежно від того, чи розглядати це зростання як природне прагнення до кращого, чи як наслідок культури конс'юмеризму. Наприклад, тоді як зменшуються запаси бензину, попит на нього швидко зростає як в індустріальних суспільствах, так і в суспільствах, що індустріалізуються [10, 337]. Більше того, зважаючи на сучасну величезну нерівність поділу ресурсів між різними соціальними групами, поділ ще менших обсягів природних ресурсів та енергії загрожує зростанням соціальної напруги у світових масштабах. У цьому контексті необхідно відмітити недостатні обсяги виробництва і нерівний розподіл їжі між населенням світу [9, 541]. Ця проблема, як і низка інших, ще більше посилюється через зростання чисельності населення.

Перенаселення у глобальних масштабах все більшою мірою стає світовою проблемою. Г. Ленскі та П. Нолан зазначають, що, незважаючи на деяке зменшення темпів,

відбувається значний приріст населення світу, і за прогнозами ООН у 2050 році його чисельність сягне 9 мільярдів, причому все більша частина світового населення мешкатиме у щільно заселених містах [10, 335–336]. Проблематичним є не самий факт зростання чисельності населення світу, а спричинене ним зменшення світових ресурсів в розрахунку на одну особу. Якщо ж врахувати, що за висновком Д. Гелда та Е. МакГрю, природні ресурси розподілені вкрай нерівномірно між суспільствами, всередині суспільств та у світовому масштабі [7], логічно припустити, що за інших рівних умов для більшості людей це означатиме відчутне погіршення якості життя.

Не дивно, що спостерігається тенденція значної міграції із суспільств Третього світу до промислово розвинених суспільств [10, 336], або, якщо скористатись термінологією світ-системного аналізу, з периферії до ядра. По суті, це прояв індивідуальної стратегії зміни соціальної системи приналежності, яка дає шанс покращити якість життя за рахунок вищих стандартів у багатших суспільствах. Однак масовість глобальних міграцій з периферії до ядра, з одного боку, збільшує конкуренцію між мігрантами, а з іншого, через збільшення пропозиції найманої праці, зменшує загальний рівень зарплат, який є відносно більшим для мігрантів і водночас відносно меншим для корінного населення. Більше того, невідповідність між фактичним перебуванням мігрантів у суспільствах та легальними обмеженнями їхніх прав (найперше, відмова у наданні громадянства), може призвести до сильного зв'язку між їхніми низькими економічним, політичним і соціальним статусами і відповідної класової поляризації [1, 358].

Доволі промовистою є системна економічна криза. Причому для коректного розуміння її суті потрібно розрізняти ситуативну (кон'юнктурну) кризу та системну кризу. Розглядаючи сучасну глобальну соціальну систему як світ-економіку, І. Валерстайн пропонує розуміти під справді системною такою кризу, за якої кумулятивний ефект внутрішніх суперечностей системи робить неможливим розв'язок її дилем звичайними методами [1, 109]. Якщо зважити на те, що сучасна світ-економіка існує щонайменше п'ятсот років, і при цьому вона доволі ефективно розширювалась географічно, включаючи нові економічні регіони, та здійснювала саморегуляцію, забезпечуючи постійне примноження капіталу, припущення про її сучасну кризу варто сприймати критично. Тим не менше, дослідник наводить низку аргументів на користь твердження про кризу сучасної капіталістичної світ-системи. Перший з них полягає в тому, що, з одного боку, капіталісти прагнуть якомога більших прибутків, а тому мінімізують розмір доданої вартості, яка дістається найманими працівниками, а з іншого боку, принаймні деякі капіталісти повинні дозволити хоча б частковий перерозподіл цієї доданої вартості, щоб їхні товари хтось міг купувати [2, 178]. Оскільки соціальні групи у звичайній ситуації розумні, переслідують власні інтереси і не страждають на шизофренію, це означає, що їхні безпосередні інтереси суперечать їхнім довгостроковим інтересам – у короткостроковій перспективі діяч накопичення капіталу є здирником, у середньостроковій перспективі він схильний до співпраці, а у довгостроковій перспективі відбувається руйнація системи [1, 110].

Якщо головною метою кожного окремого підприємця, який діє за системними принципами, і капіталістичної системи в цілому є нескінченне примноження капіталу, то досягнення меж такого примноження справді може бути ознакою системної кризи.

Протягом усієї історії її існування у капіталістичній світ-економіці інтенсивне зростання прибутків ставало можливим завдяки зменшенню компенсаційних витрат (зокрема, зарплатні найманим працівникам, у тому числі і внаслідок перенесення виробництва у райони периферії), операційних витрат (наприклад, будівництву інфраструктури на кошти держави, а в кінцевому рахунку – платників податків), податкових витрат (завдяки лобюванню власних інтересів в уряді аж до “захоплення держави”), а також відкриттю нових ринків завдяки розширенню світ-економіки. Однак з часом ці можливості почали вичерпуватись: компенсаційні, операційні та податкові витрати зростають, світ-система майже досягла межі свого розширення, свідченням чого є зменшення норми прибутку в усьому світі [2]. Якщо зазначені кризові тенденції існують, їхній вплив залежить також і від ступеню інтегрованості світової економіки. Сильну економічну інтеграцію помічають різні дослідники, наприклад, Г. Ленскі та П. Нолан, які прямо стверджують, що окремі суспільства стають усе більше вразливими до усього, що загрожує функціонуванню світової системи суспільств у цілому [10, 351]. Індикатором зменшення прибутків у реальному секторі і водночас вразливості світ-економіки є збільшення фінансових спекуляцій, які не ґрунтуються на реальному зростанні виробництва і дестабілізують світ-економіку [2, 193].

Безперечно важливим простором стабільності або, навпаки, кризового стану світової системи суспільств є політична сфера. На рівні держав усе більше помітні ознаки політичної кризи. По-перше, базова суперечність між лібералізмом і демократією наразі стає все більше очевидною і порушує легітимність політичних систем Заходу [10, 549–550]. По-друге, уряди в усьому світі стикаються із фіскальною кризою держави: сучасним урядам усе складніше виконувати свої фінансові зобов’язання, тому що вони знаходяться під впливом двох суперечливих вимог: збільшувати видатки і зменшувати податки [9, 550]. По-третє, сучасні держави є значною мірою олігархічними та елітистськими, і панування економічних та / чи політичних еліт призводить до неможливості адекватно задовольняти громадські потреби та долати соціальну нерівність [9, 551–552]. Якщо і легітимність, і об’єктивна здатність держав виконувати соціетальні функції стає все більше умовною, можливі альтернативні сценарії поділу влади з посиленням інших політичних гравців. Наприклад, І. Валерстайн зазначає, що світові економічні процеси спричиняють згуртування упосліджених прошарків, які усе чіткіше усвідомлюють несправедливість вилучення в них доданої вартості і стають все більш здатними і готовими до повстання, проявом чого є виникнення і розвиток антисистемних рухів [1, 113]. І якщо у XIX–XX століттях це були націоналістичні та соціалістичні рухи, то зараз набирають сили антисистемні рухи, які поширені в усьому світі, та у глобальних масштабах протидіють капіталістичній системі в цілому.

У світовій політиці мають місце зовсім інші явища, які, однак, теж не сприяють збереженню цілісності світової системи суспільств. Визначальною є втрата США своєї гегемонії, що означає високу ймовірність економічного, політичного та військового протистояння двох інших претендентів на гегемонію: Японії та Європейського Союзу [1, 351]. І якщо економічні переваги США поступово перебирають на себе інші регіони ядра, військово-політичному домінуванню наддержави кидають виклики уряди суспільств саме периферії. Захоплення Кувейту збройними силами Іраку було випро-

буванням панівної міждержавної системи, і необхідність підтримки США союзниками з НАТО свідчить саме про втрату колишньої могутності гегемона. Це припущення підтверджують також постійні спроби КНДР створити ядерну зброю. Ідеологічний виклик США кидають Венесуела і Лівія, які (не без економічних переваг експорту нафти) експериментують з альтернативними суспільно-політичними моделями, які не вкладаються у рамки неоліберального Вашингтонського консенсусу. Так само, як і в економічному плані, військово-політичні конфлікти мають світовий резонанс, оскільки через взаємозалежність суспільства також є вразливими до можливості світової війни [10, 351].

На перший погляд, у царині культури говорити про кризу доволі складно, оскільки кожне поширене культурне явище неодмінно відбиває реальні соціальні процеси, або минулі, або актуальні. Тим не менше, ознакою кризи світової культури може бути сам факт зменшення поширення глобальних культурних зразків (якщо визнавати існування світової культури) або принаймні зменшення поширення національних культур у світовому масштабі (якщо розглядати світові культурні процеси виключно як взаємодії національних чи локальних культур) та відповідного зростання впливовості національних чи локальних культур. Саме це і відбувається у сучасному світі: наскільки відомо, немає жодних кількісних даних, які б демонстрували суттєве зростання глобальних ідей, ідентичностей, практик чи глобального поширення культурних зразків протягом останніх років. Причина є у світових політекономічних процесах: якщо більшість населення світу не має реальної можливості і не практикує закордонні туристичні подорожі, навчання за кордоном, спілкування з іноземцями, то немає об'єктивних підстав для масового поширення ані транссуспільних, ані глобальних культурних зразків. Іншим, дещо несподіваним, показником ідеологічної кризи сучасної світової системи суспільств є криза соціальних наук. Згідно з теоретиком світ-системного аналізу І. Валерстайном, історичні соціальні науки слугували за ідеологічну надбудову капіталістичної світ-економіки, позаяк пропонували ефективний механізм її легітимації, і саме ці науки стають усе менш здатними пояснювати соціальний світ, і тим більше зберігати монополію на істину [1]. Розчарування у капіталістичній світ-системі, антисистемних рухах та заідеологізованій панівній культурі спричинило світову культурну революцію 1968 року, друга хвиля якої прокотилась 1991 року [2].

Якщо національні уряди на міжурядові організації не вирішують більшості соціальних проблем, їхня легітимність, а відповідно, і можливість впливати на людей зменшується. Закономірно, що люди все більшою мірою звертаються за підтримкою до менших соціальних груп – етнічних, релігійних, мовних, родинних та гендерних [1, 366–367], які стають джерелом ідентифікації, соціальної згуртованості та кооперації. Безумовно, такі стратегії є адаптивними особисто для людей, однак є дизфункціональними для системної цілісності світової системи суспільств, незалежно від того, чи вважати зростання глобальності позитивним, бажаним чи ні.

Найбільш промовистим полем розгортання глобальних соціальних проблем є світова нерівність. Її причинами є найперше закономірності функціонування капіталістичної світ-економіки, у якій надприбутки економічних діячів ядра можливі тільки завдяки нерівному економічному обміну з периферією, та глобального класу капі-

талістів за рахунок глобального класу пролетаріату. Більше того, за умов зменшення норми прибутку у світовому масштабі та концентрації світових інвестицій у Китаї та Росії, перспективи інвестицій (а отже, і економічного зростання, і покращення якості життя) у решті суспільств напівпериферії та периферії стають усе більше примарними [1, 356]. Дослідження Л. Біра і Т. Босвела на основі емпіричних даних свідчить про те, що економічна нерівність є суттєвою, і що вона зросла протягом останньої чверті ХХ століття між індивідами всередині націй, між націями, та між індивідами у масштабі всього світу [5, 30]. І це при тому, що середні класи у ядрі світ-системи зросли чисельно, стали більш освіченими і встигли відчувати кращу якість життя – зменшення їхнього добробуту рішуче відрізняється від їхніх очікувань, що може загрожувати політекономічним повстанням [1, 358–359].

Отже, світова система суспільств взаємодіє зі своїм біофізичним зовнішнім середовищем вкрай неоптимально, через що швидко зменшуються обсяги природних ресурсів, можливості та якість життя більшості людей. Причому ця тенденція посилюється зростанням чисельності світового населення, ресурси між яким розподіляються вкрай нерівномірно. Капіталістична світ-економіка, яку розривають внутрішні суперечності, переживає справжню системну кризу, за якої як зменшення прибутків, так і посилення коливань можуть означати наближення економічного хаосу. Фінансова, управлінська та легітимна криза держави ставить під питання майбутнє цієї інституції, адже набирають сили як транссуспільні, так і локальні альтернативні центри політичної влади. Універсальність неоліберальної політики та справедливості міждержавної системи стають усе більш вразливими до критики і змушують шукати та випробовувати інші моделі політичного ладу. За умов втрати гегемонії та зростання військово-політичної конкуренції між претендентами на наступну гегемонію виникають сумніви стосовно майбутнього миру, до якого настільки звикли мешканці ядра. Спроби створити і поширити глобальну ідеологію та культуру зазнали краху, на противагу чому все важливішими стають локальні цінності, традиції, ідентичності, загалом культури, та локальні соціальні групи. Соціально-економічна нерівність на локальному, соціальному та глобальному рівнях породжують соціальну поляризацію, а потреби представників глобальних соціальних класів, які конфліктують між собою та не відповідають можливостям їхнього задоволення, посилюють соціальну напругу.

Розглянуті обставини дають підстави стверджувати, що сучасна світова система суспільств справді перебуває у комплексній системній кризі. Наслідки кризи можуть розвиватись за кількома сценаріями. Негативні тенденції можуть посилитись, і об'єктивні екологічно-економічні умови, помножені на соціально-політичне протистояння транснаціонального капіталістичного класу та глобального класу працівників призведуть до глобального соціального конфлікту, будь-яка перемога у якому буде Піровою. Можлива й інша варіація цього сценарію, за якої конфлікт буде спрямовано у напрямку боротьби між суспільствами, внаслідок якої більшість знову програє. Не можна однозначно відкидати і сценарій дезінтеграції світової системи суспільств на сукупність відносно автономних суспільств – якщо глобальні політичні та економічні процеси виявляться надто витратними, і єдиними вигідними відносинами будуть локальні відносини. Якщо ж транснаціональний капіталістичний клас буде змушений

відмовитись від прибутків за рахунок деградації довкілля та за кошт більшості населення світу, може стати ймовірним сценарій кардинальної трансформації глобальних економічних, політичних та соціальних структур у напрямку більшої егалітарності. Еволюційними чи революційним шляхом може навіть постати нова світова система суспільств, якій будуть притаманні зовсім інші закономірності.

1. *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер. с англ. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
2. *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: введение / И. Валлерстайн; пер. с англ. – М. : Территория будущего, – 2006. – 248 с.
3. *Даймонд Дж.* Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают / Дж. Даймонд ; пер. с англ. – М. : АСТ, –2008. – 762 с.
4. *Хуткий Д. О.* Світ-система та світова система суспільств: порівняння теоретичних моделей / Д.О. Хуткий // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 70 (Соціологічні науки). – С. 8–12.
5. *Beer L.* The Resilience of Dependency Effects in Explaining Income Inequality in the Global Economy. A Cross-National Analysis: 1975–1995 / L. Beer. – 1995. – 262 p.
6. *Harris M.* Cows, Pigs, Wars and Witches. The Riddles of Culture / M. Harris. – NY: Vintage Books, 1978. – X, – 238 p.
7. *Held D.* Globalization/Anti-Globalization / D. Held, A. McGrew. – Cambridge: Polity Press, – 2002. – X + 158 p.
8. *Sanderson S.K.* Macrosociology. An Introduction to Human Societies / S.K. Sanderson. – 4th ed. – NY : Longman, 1999. – XXI, – 469 p.
9. *Olsen M.E.* Societal Dynamics. Exploring Macrosociology / M.E. Olsen. – New Jersey: Prentice-Hall, – 1991. – XV, – 623 p.
10. *Nolan P.* Human Societies. An Introduction to Macrosociology / P. Nolan, G. Lenski. – 10th ed. – Boulder: Paradigm Publishers, – 2006. – XIV. – 416 p.

CRISIS OF SOCIETY OR OF WORLD SYSTEM OF SOCIETIES?

D. O. Khutkyy

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
H. Skovoroda str. 2, Kyiv, 04655, Ukraine,
khutkyy@gmail.com*

The contemporary world system of societies has serious social problems in different spheres, which can not be researched and explained on the level of individual societies. Global ecological, demographic, economic, political, cultural problems and global social inequalities are examined in the issue. The author comes to the conclusion that the world system of societies is experiencing a complex system crisis, caused by internal regularities and tendencies of its functioning.

Key words: society, world system of societies, crisis.

КРИЗИС ОБЩЕСТВА ИЛИ МИРОВОЙ СИСТЕМЫ ОБЩЕСТВ?

Д. О. Хуткой

*Национальный университет “Киево-Могилянская академия”,
ул. Сковороды, 2, г. Киев, 04070, Украина
khutkyy@gmail.com*

Современной мировой системе обществ присущи серьезные социальные проблемы в различных сферах, которые невозможно исследовать или объяснить на уровне отдельных обществ. В статье рассмотрены глобальные экологические, демографические, экономические, политические, культурные проблемы, а также глобальные социальные неравенства. Автор подчеркивает, что мировая система обществ переживает комплексный системный кризис, вызванный внутренними закономерностями и тенденциями ее функционирования.

Ключевые слова: общество, мировая система обществ, кризис.

*Стаття надійшла до редколегії 14.05.2010
Прийнята до друку 24.05.2010*